

Una nova visió de l'anomenada *domus suburbana* de la necròpolis paleocristiana del Francolí

A new approach to the so-called suburban domus of the Early Christian cemetery of Francolí

L'any 1923 es va posar al descobert un extens conjunt de restes arqueològiques, bona part de les quals estaven relacionades amb una enorme necròpolis, amb més de 2.000 enterraments. Aquesta necròpolis, localitzada a la vora del riu Francolí, va estar en ús entre els segles III i V dC. En aquest treball volem presentar una nova lectura de part d'aquestes estructures, les que tradicionalment s'anomenen *domus suburbana* i que estan integrades en el conjunt arqueològic del Museu i Necròpolis Paleocristians de Tarragona.

En un primer moment, a finals segle I-inicis del segle II dC, hi hauria hagut una *domus suburbana* equipada amb un jardí annex. Posteriorment, aquesta *domus* hauria estat objecte de reformes, amb la construcció de dos sectors termals i una important ampliació. Aquest edifici hauria perdut la funció original i s'hauria convertit en el que es coneix com a *balnea meritoria*, uns banys probablement equipats amb zona d'hostatgeria. La datació proposada per a aquesta nova fase seria mitjan segle II dC.

Paraules clau: necròpolis paleocristiana, *domus suburbana*, hostatgeria, *balnea meritoria*.

A vast assemblage of archaeological remains was discovered in 1923. Many of the finds were linked to an extensive cemetery consisting of more than 2,000 burials on the banks of the Francolí River that saw use between the 3rd and 5th centuries AD. This paper intends to offer a new approach to certain structures, traditionally known as *domus suburbana*, which now form part of the archaeological complex of the Early Christian Museum and Necropolis of Tarragona. The first is a suburban *domus* with its adjoining garden dating from the late 1st - early 2nd century AD. This feature subsequently underwent reforms resulting in the construction of two thermal sectors and a major extension. The building lost its original function and became what is known as *balnea meritoria*, probably equipped with an area of reception. The dating proposed for this new phase is the mid-2nd century AD.

Keywords: Early Christian cemetery, suburban *domus*, inn, *balnea meritoria*.

Presentació

Aquestes línies volen ser una nova lectura del conjunt de restes arqueològiques del que tradicionalment s'anomena «domus suburbana», les quals estan integrades en el conjunt arqueològic del Museu i Necròpolis Paleocristians de Tarragona. Per començar, direm que el nom que sempre s'ha atorgat a aquest conjunt s'hauria de replantejar, ja que en aquest indret no només s'hi conserven *in situ* un gran nombre d'enterraments i estructures funeràries, sinó que també s'hi poden veure estructures productives, com unes instal·lacions de premsatge —d'oli o vi—, uns dipòsits, un ramal secundari de la Via Augusta i també la *domus suburbana*, objecte d'aquest treball.¹ Les restes d'aquesta *domus* sempre s'han vist eclipsa-

des per la rellevància de l'extensa necròpolis i la basílica paleocristiana.

Localització

La necròpolis paleocristiana del Francolí s'ubica a l'espai delimitat actualment per l'avinguda Ramón y Cajal i l'avinguda de la Independència, just al costat d'un dels principals accessos a la ciutat de Tarragona (fig. 1). En època antiga, aquest espai era fora del nucli emmurallat de la ciutat, i la seva configuració actual —amb l'avinguda Ramón y Cajal al bell mig— amaga la relació que tenien les restes arqueològiques amb les veïnes del Parc Central, totes les quals formaven un conjunt unitari que avui es coneix com a «suburbi sud-occidental de Tàrraco» (fig. 2).

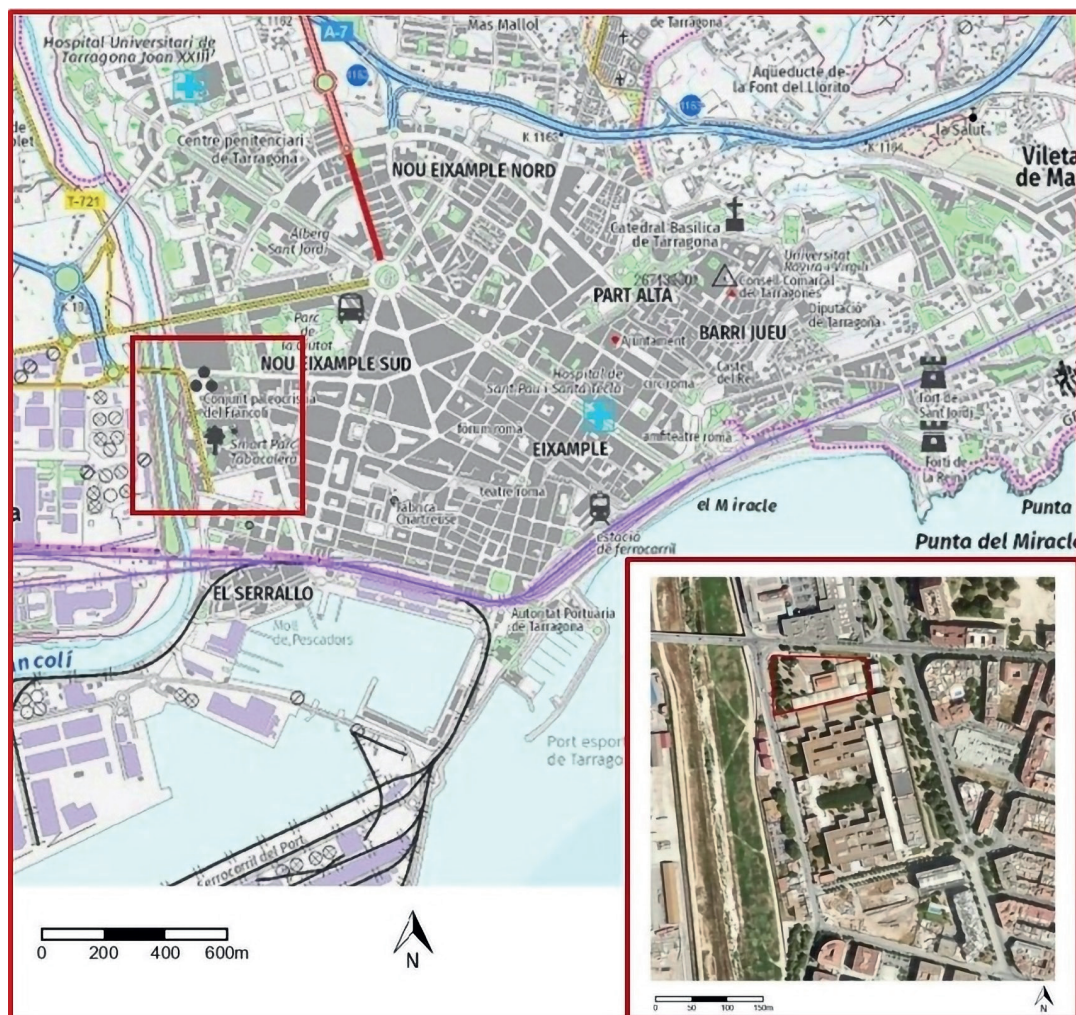

Figura 1. Localització de la necròpolis paleocristiana del Francolí, Tarragona (Font: ICGC).

1. Des del nostre punt de vista, és més apropiat anomenar-lo «suburbi sud-occidental de Tarraco» (o «Tarraco Extra Moenia»), un nom que engloba tot un seguit d'elements arqueològics de naturalesa diversa i que no n'exclou d'altres.

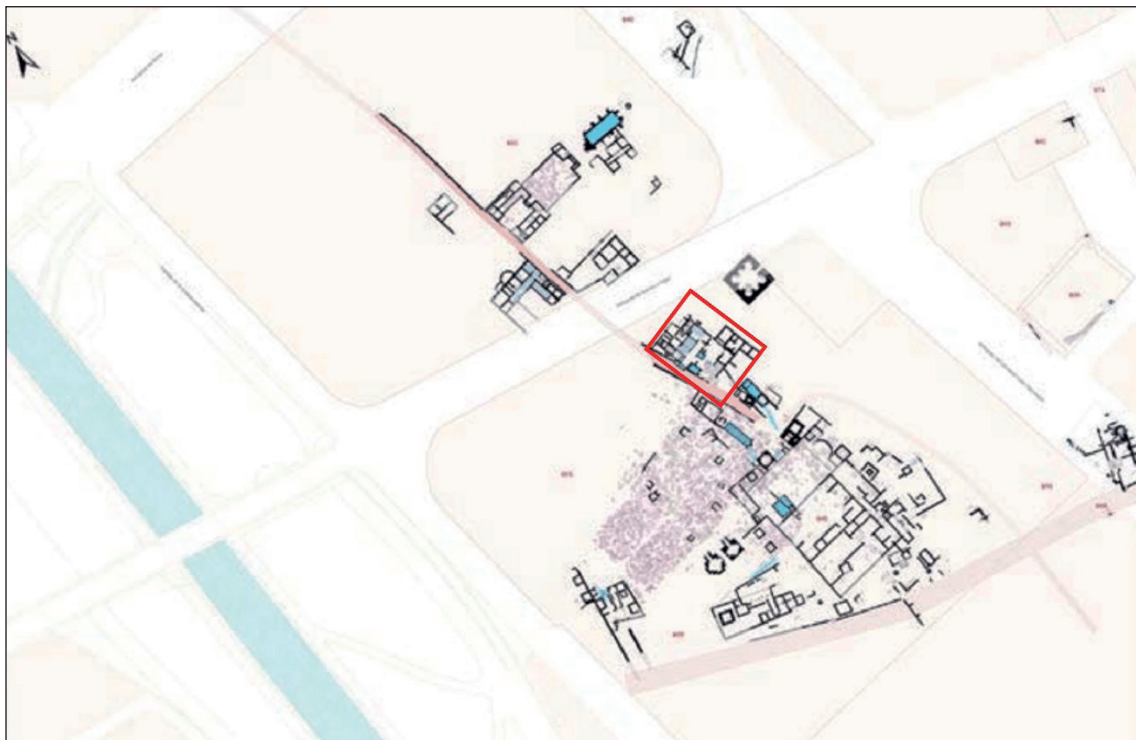

Figura 2. Les estructures anomenades *Domus suburbana* en el context de les restes arqueològiques de la necròpolis paleocristiana i les properes del Parc Central. Planimetria sobre la base de Macias *et al.* 2007.

Breu síntesi de la història de la investigació

L'any 1923, amb motiu de la construcció d'una fàbrica de tabacs, es va posar al descobert un extens conjunt de restes arqueològiques, moltes de les quals —però no pas totes— estaven relacionades amb una enorme necròpolis, on es van documentar més de 2.000 enterraments. Segons sembla, aquesta necròpolis, localitzada a la vora del riu Francolí, va estar en ús entre els segles III i V dC.

Les excavacions es van realitzar, inicialment, sota la supervisió de José Tulla —enginyer director de les obres de construcció de la fàbrica de tabacs— i de Pío Beltrán Villagrasa i Cosme Oli-va —membres de la Comissió de Monuments de la ciutat—, que van tenir el suport de l'enginyer militar José Sans, que va confeccionar un plànol del jaciment. Posteriorment, Bosch Gimpera —responsable de les investigacions arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC)— va demanar fer unes intervencions arqueològiques al solar. Una reial ordre de la Dirección General de Bellas Artes del 17 de desembre de 1923 autoritzava l'IEC a dur-hi a terme les excavacions sota la direcció, primer, de Josep Colomines, i després, de Josep Puig i Cadafalch. L'estudi epigràfic va ser abordat pels sacerdots Josep Vives i Pere Batlle.

La relació entre els membres de l'IEC i l'equip de la fàbrica de tabacs, liderat per Tulla, no va ser del tot fluida. Després d'un temps, el control del jaciment va tornar a quedar sota la supervisió de Tulla, fins que el 16 d'abril de 1926 va ser Serra Vilaró qui es va fer càrrec de les excavacions (Ortueta 2019: 827-829).

Les campanyes que van afectar la zona objecte d'estudi van ser les que es van dur a terme entre el 1930 i el 1933. Fruit dels treballs dirigits per mossèn Serra Vilaró, es van publicar una sèrie d'articles, deguts, majoritàriament, a la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades.² Les excavacions es van prolongar fins al 1933. L'entesa de les administracions implicades en la fàbrica de tabacs va fer possible la conservació de part del conjunt arqueològic i la construcció d'un museu monogràfic *in situ*, que es va inaugurar l'any 1931.³

2. Serra Vilaró (1928; 1929; 1930; 1931; 1932; 1935; 1936; 1944; 1948).

3. La previsió inicial era acabar les obres a finals de 1930, però la inundació del 18 d'octubre d'aquell any ho va impedir (Ortueta 2019: 830).

Figura 3. Planimetria de la *domus* amb la codificació alfabètica dels àmbits realitzada per Serra Vilaró (Serra Vilaró 1935). Sobre aquesta planimetria s'han sobreimprès els àmbits, amb codificació numèrica, diferenciat per Remolà en la seva intervenció (Remolà 1996).

A finals de la dècada dels setanta del segle passat, la doctora Dolores del Amo va publicar el seu treball sobre la necròpolis paleocristiana. En l'estudi —centrat, sobretot, en els enterraments i la basílica paleocristiana— també es va referir a les estructures de la *domus suburbana* (Del Amo 1979: 24-38; 1981; 1989). Resulta interessant destacar la seva proposta d'evolució cronològica del que ella anomena «Las construcciones profanas de la Necrópolis Tardorromana y Paleocristiana» (fig. 4). Del Amo data la *domus* entre la segona meitat del segle II i la primera meitat del segle III dC (Del Amo 1979: 254).

Entre els anys 1993 i 1994, l'empresa Codex SCL, sota la direcció de Josep Anton Remolà, va dur a terme una nova intervenció arqueològica en el monument. Els treballs van ser motivats per la neces-

sitat d'executar un nou projecte d'adequació de la necròpolis, i van consistir en la neteja, l'excavació —en sectors puntuals— i la documentació planimètrica de tots els sectors. La zona excavada es corresponia a la *domus suburbana* —edifici A— i a un conjunt de restes de dipòsits industrials —edifici B. Un cop finalitzada la intervenció, se'n va redactar la memòria administrativa pertinent (fig. 5).

En aquell treball es van identificar quatre fases cronològiques: la fase I (anterior al 125/50 aC), amb evidències d'ocupació de tipus agrícola d'època ibèrica o tardorepublicana; la fase II (125/50 aC-50 dC), amb la possible construcció de la via amb un seguit de monuments funeraris d'època tardorepublicana o alt-imperial; la fase III (50-325/425 dC), que va comportar la construcció de la via i d'edificis residencials i pro-

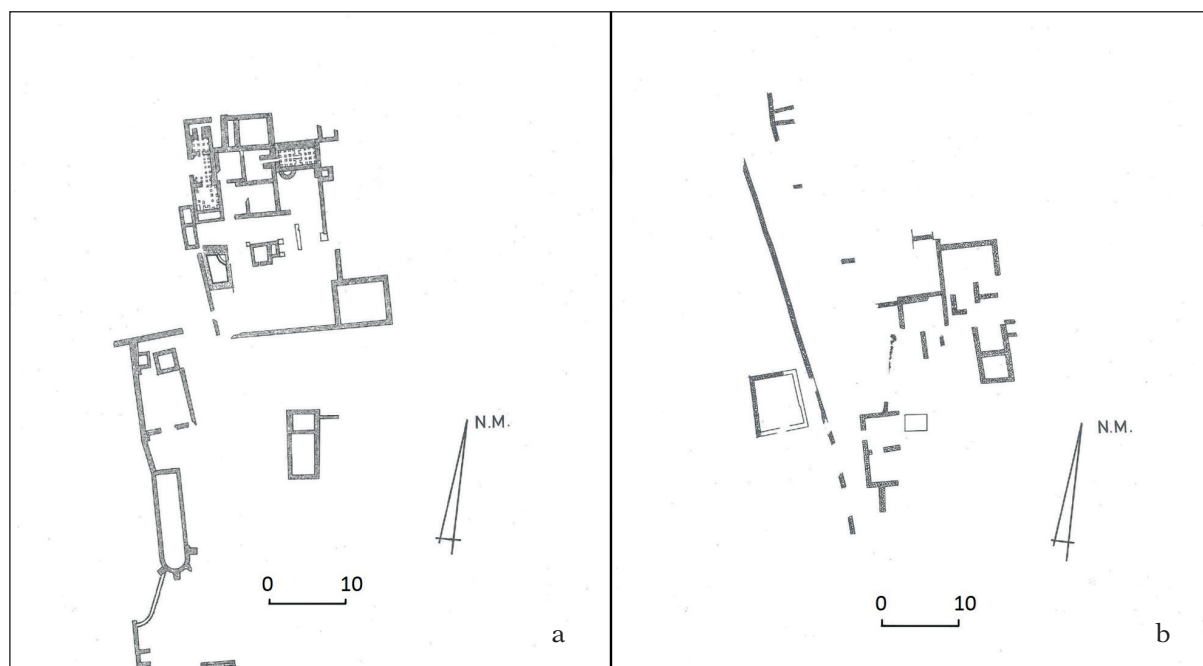

Figura 4. Hipòtesi cronològica del sector a què ens estem referint nosaltres: a) Mitjans segle II dC. Extret de Del Amo 1989: Plànol 19; b) Segle III dC. Extret de Del Amo 1989: Plànol 20.

ductius, i la fase IV (posterior al 325/425 dC), en què es va reformar l'edifici residencial i es va

desenvolupar tota la zona d'enterraments (Remolà 1996).

Remolà 1996	Serra Vilaró 1935	Remolà 1996	Serra Vilaró 1935
7	<i>G</i>	26	<i>T</i>
13	—	30	—
15	<i>H</i>	32	<i>X</i>
16	<i>I</i>	33	<i>Y</i>
20	—	34	<i>V</i>
23	<i>N</i>	35	<i>S</i>
24	<i>P</i>	36	—
25	<i>P</i>	51	<i>U</i>

Figura 5. Taula d'equivalències entre la codificació numèrica establerta per Remolà (1996) i l'alfabètica de Serra Vilaró (1935). Únicament s'han detallat els àmbits que estan referenciats en el text. Extret de Remolà 1996: 7.

El més important —i que cal destacar en aquestes línies— és que, en aquella intervenció, es va poder fixar la cronologia inicial de la *domus* entre l'últim quart del segle I dC i el primer del segle II. El seu abandonament sembla que s'establiria entre el 325 i el 425 dC. Segons el director de la intervenció, les estructures estudiades tindrien una certa coherència, la qual, però,

resulta difícil de determinar a causa de l'espoliació de les restes i la pèrdua de la relació estratigràfica. Malgrat això, es va poder posar de manifest l'existència d'estructures aïllades, que indicarien una fase inicial d'activitat constructiva i que posteriorment serien arrasades per bastir un edifici de retícula regular, amb habitacions de planta rectangular obertes al que els ex-

cavadors interpreten com a pati. Tal com apunta Remolà, en alguns sectors es difícil establir si l'atribució funcional apreciable en alguns àmbits correspon a la fase inicial, d'implantació de l'edifici, o a una reforma posterior. No obstant això, es van poder individualitzar dos sectors termals. A més, Remolà interpreta que cada sèrie de sales calentes disposava del seu propi *frigidarium*, però no considera l'existència de cap palestra (Remolà 1996: 46-49).

Un altre aspecte que cal destacar és que la interpretació que fa Remolà de l'edifici difereix sensiblement de l'aportació de Serra Vilaró. En el seu estudi, Remolà interpreta que l'espai delimitat per la fonamentació de dos murs —just on hi havia la sitja que Serra Vilaró enumera amb la lletra *j* i annex al costat occidental de l'àmbit V descrit per Serra Vilaró— és inexistent,⁴ i que tot l'espai que queda al voltant del que ell interpreta com a dipòsits és un gran pati descobert. De fet, resulta interessant que el mateix Serra Vilaró no assignés cap número a aquell sector.

Anys més tard, V. García-Entero es refereix a la *domus* del Francolí o «villa junto a la necrópolis paleocristiana». Segons l'autora, som davant d'un conjunt termal d'una certa entitat, caracteritzat per la presència d'una palestra i dos conjunts d'habitacions calefactades que segueixen circuits d'ús retrògrads, amb un *frigidarium* comunitari (García-Entero 2001). L'autora es va estranyar del fet que gairebé tota la vil·la estigués ocupada pels banys i creia que, si hi havia hagut més estances, probablement estaven situades al nord o a l'est, en una zona no documentada arqueològicament (García-Entero 2001: 245). Però Serra Vilaró, en excavar tant al nord com a l'est, va precisament constatar l'absència de restes relacionades amb el conjunt que ens ocupa.

L'últim a referir-se a aquestes estructures va ser Jordi López, en la seva tesi sobre les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tàrraco. López descriu les restes com un edifici de planta rectangular d'uns 430 m², lleugerament irregular i d'una orientació nord-sud. La meitat septentrional l'ocupen els àmbits calefactats i els seus espais de serveis, que presenten dues alineacions: l'una és formada per tres sales que ocupen el flanc occidental i que es disposen de nord a sud, i l'altra és constituïda per dos ambients que es disposen d'oest a est. La meitat meridional presenta un cert buit pel que fa a les sales balneàries: només s'hi documenten una piscina d'aigua freda i dues estructures quadrangulars relacionades amb l'aigua. Aquest espai més o menys lliure, d'uns 130

4. Potser aquestes fonamentacions pertanyen a una fase anterior a la construcció de la *domus*.

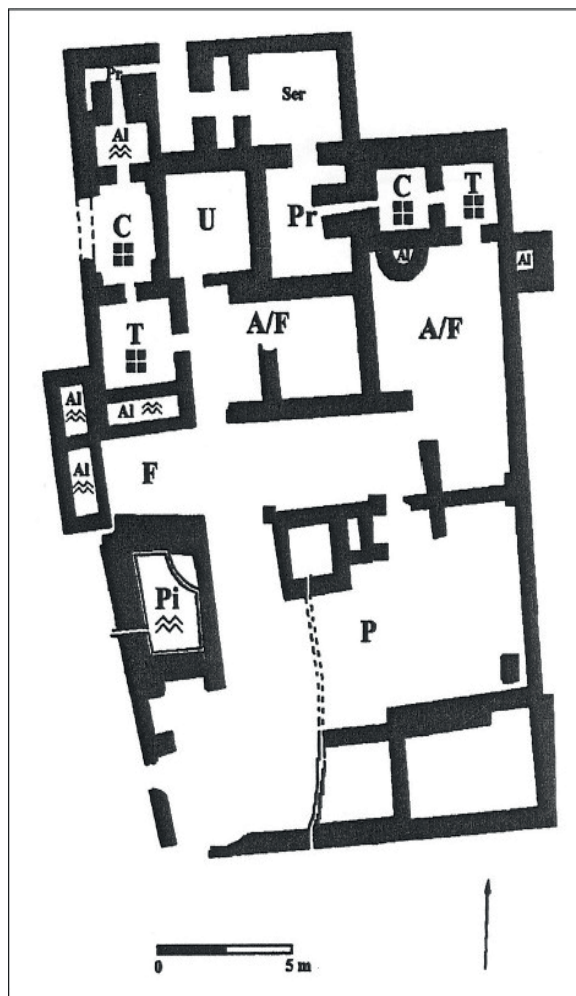

Figura 6. Termes alt-imperials excavades per Serra Vilaró, segons la interpretació feta per García-Entero 2001.

m², podria haver estat, segons López, una palestra (López 2006: 240).

La necròpolis paleocristiana ha estat objecte de dues intervencions puntuals més: en l'una, el 2005, es va fer el seguiment arqueològic previ a la construcció d'un ascensor —excavació realitzada sota la direcció tècnica de Moisés Díaz i J.A. Remolà (Díaz i Remolà 2008)—, i en l'altra, el 2013, es va fer el seguiment d'unes obres d'adequació del monument, es va desmuntar un mur de periodització contemporània localitzat a la zona d'enterraments i es van excavar uns enterraments (Remolà i Roig 2014).

Algunes noves precisions sobre la *domus suburbana* de la necròpolis paleocristiana del Francolí

Tenint en compte tot el que hem vist fins ara, creiem que podem fer algunes observacions interessants que justifiquen aquestes línies. Abans de

començar, però, cal fer un incís en tres fets importants que condicionen les nostres interpretacions.⁵

El primer —i el més rellevant— és l'absència d'una estratigrafia completa del conjunt que permeti determinar les fases constructives de la *domus suburbana*. Les intervencions de Joan Serra i Vilaró es van realitzar amb una acurada documentació planimètrica i fotogràfica, així com amb un rigorós control del material arqueològic recuperat, però amb les mancances pròpies de l'època pel que fa a enregistrament estratigràfic. Per tant, no es va fer una diferenciació dels nivells arqueològics.⁶

El segon és relatiu als *spolia* que s'haurien registrat al mateix edifici en època antiga, del qual s'haurien endut materials per a usos diversos. Aquest fet, creiem, podria haver alterat significativament l'estratigrafia en alguns punts.

L'últim és la restauració a què es va sotmetre el monument als anys noranta del segle passat a fi de fer-lo més entenedor per als visitants, i que va consistir a aixecar murs i afegir graves de color gris a la via i ceràmica esmicolada de color ataronjat a l'interior dels àmbits de la *domus*.⁷ Els nous murs aixecats amaguen la relació estratigràfica que els murs antics mantenen entre si, de manera que, en molts casos, resulta impossible determinar si un mur s'adossa a un altre o el talla. Al marge d'això, es van enterrar dos àmbits, ubicats a l'extrem més meridional de la *domus* —els que apareixen amb les lletres X i Y al plànol de Serra Vilaró (Serra Vilaró 1935).

Noves aportacions a la interpretació estructural de l'edifici

L'únic indret que avui permet veure clarament dues fases és el que en aquest treball s'ha interpretat com a *impluvium* d'una *domus* (fig. 7 i 8, a). Aquestes estructures van ser descrites per Dolores del Amo com a dipòsits (Del Amo 1979: 30) i, en la intervenció de 1993-1994, com a àmbit 35 —l'estructura més gran— i àmbit 36 —l'estructura més petita—, i van ser descrites com a «fons de dipòsit» (o «d'una altra estructura hidràulica»). Una observació directa del conjunt permet

comprovar que la fonamentació de l'estructura més gran s'adossa a la més petita, i que, per tant, és posterior.⁸ També es va observar que una part de la preparació del paviment de *signinum* de l'estructura més gran (núm. 35, segons Remolà 1996) continua pel lateral de l'estructura més petita (núm. 36, segons Remolà 1996). D'acord amb la nostra línia de treball, es tractaria d'un *impluvium* parcialment destruït en un moment que està per determinar —potser en època antiga o en el transcurs de les intervencions de Serra Vilaró. La identificació d'aquest element com a *impluvium* canvia radicalment la concepció que es tenia de tot el sector —que fins ara s'havia interpretat com a pati porticat (Remolà 1996: 35) o com a palestra (García-Entero 2001)— (fig. 3 i 6).

També es poden veure alguns murs d'àmbits que s'adossen a altres murs —i que, per tant, són posteriors—, però desconexem a quin espai de temps corresponen per la manca d'estratigrafia associada. Així, per exemple, l'àmbit N —seguint la descripció dels àmbits facilitada per Serra Vilaró—, o àmbit 23 —segons Remolà—, s'adossa al mur de tancament oriental de la *domus*, i els àmbits H i I —segons Serra Vilaró—, o àmbits 15 i 16 —segons Remolà—, s'adossen al mur de tancament occidental.

Un altre element que cal prendre en consideració és l'àmbit 30 (Remolà 1996: 25), que s'ha d'interpretar com un calaix d'escala⁹ (fig. 8, b). Aquest element estaria integrat dins l'àmbit 26 i, juntament amb l'àmbit 51, formaria una unitat estructural que tindria, com a mínim, un altre pis en alçada.

Una nova interpretació funcional de les restes de la *domus suburbana* de la necròpolis paleocristiana del Francolí

El que crida especialment l'atenció d'aquest edifici, que tradicionalment s'anomena «*domus suburbana*», és que disposi de dos banys ben diferenciats.¹⁰ Si seguim l'actual línia interpretativa, hem de suposar que els propietaris de la *domus* van fer-hi construir aquests banys, de dimensions modestes, per a ús propi i a costa d'un espai que haurien pogut destinar a altres usos. En comptes

5. Aquests condicionaments previs ja van ser esmentats per Remolà a la memòria de la seva intervenció (Remolà 1996: 9-10).

6. Com ja hem comentat, les dades estratigràfiques fiables de què disposem són molt escasses i provenen, totes, de la intervenció realitzada els anys 1993 i 1994, i ens suggereixen quatre fases ocupacionals diferenciades (Remolà 1996: 43-49).

7. Des del nostre punt de vista, l'àmbit interior interpretat com a pati —àmbit 38 en la memòria de Remolà 1996— hauria d'estar reomplert amb ceràmica esmicolada ataronjada i no pas amb graves grises.

8. L'absència total d'estratigrafia no permet fer cap altra precisió cronològica.

9. Hi ha casos similars, per exemple, a la vil·la romana de Tolegassos, a Ca n'Espolla (Casas *et al.* 1995: 66) i a la vil·la romana del Roquís (Gebellí 2007: 56-57).

10. Pel que es desprèn dels resultats de les intervencions arqueològiques que s'han realitzat fins ara, els dos banys van coexistir —no es va donar, doncs, que l'un substituís l'altre.

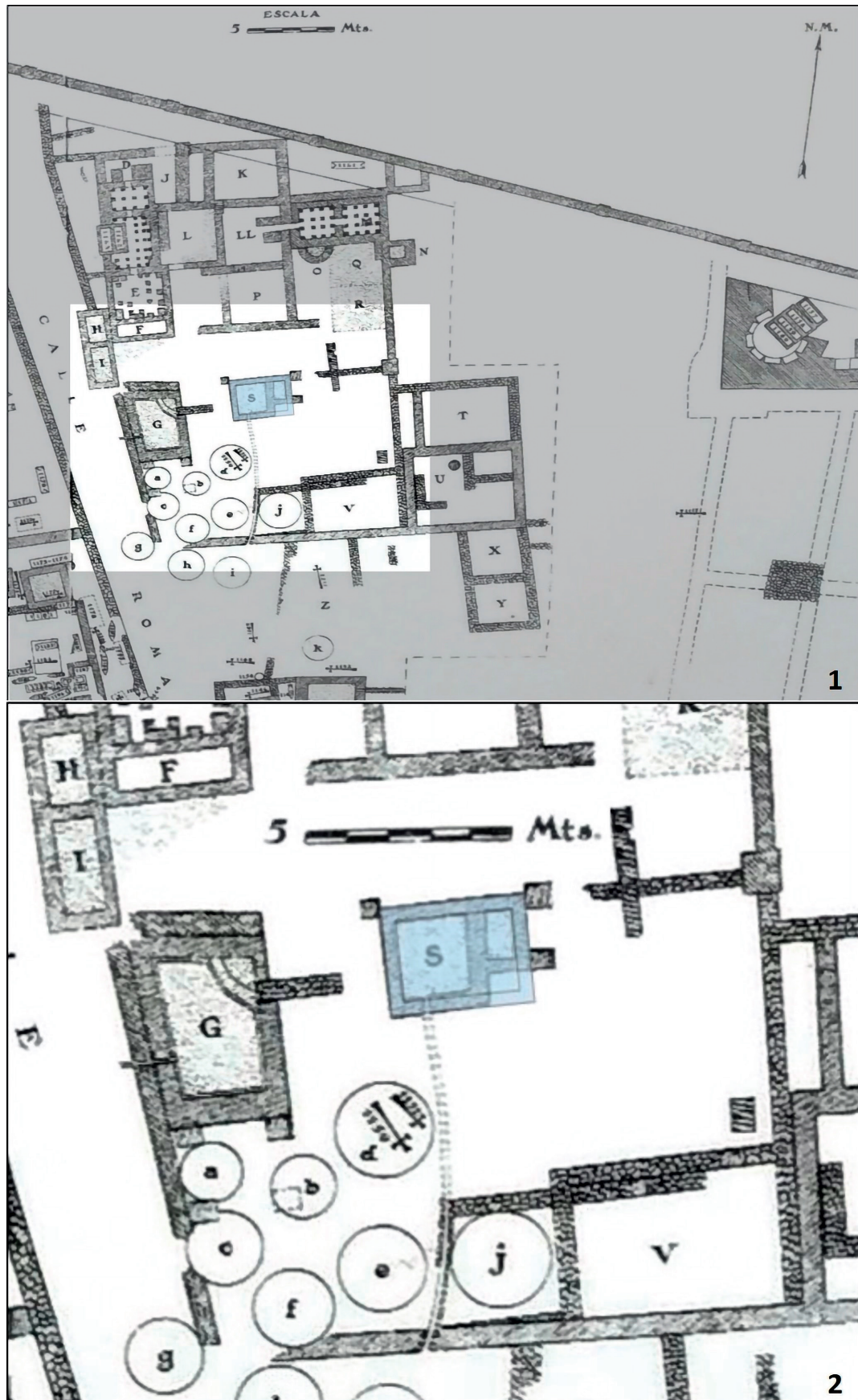

Figura 7. Proposta de restitució de l'*impluvium* a partir de la planimetria de Serra Vilaró (1935).

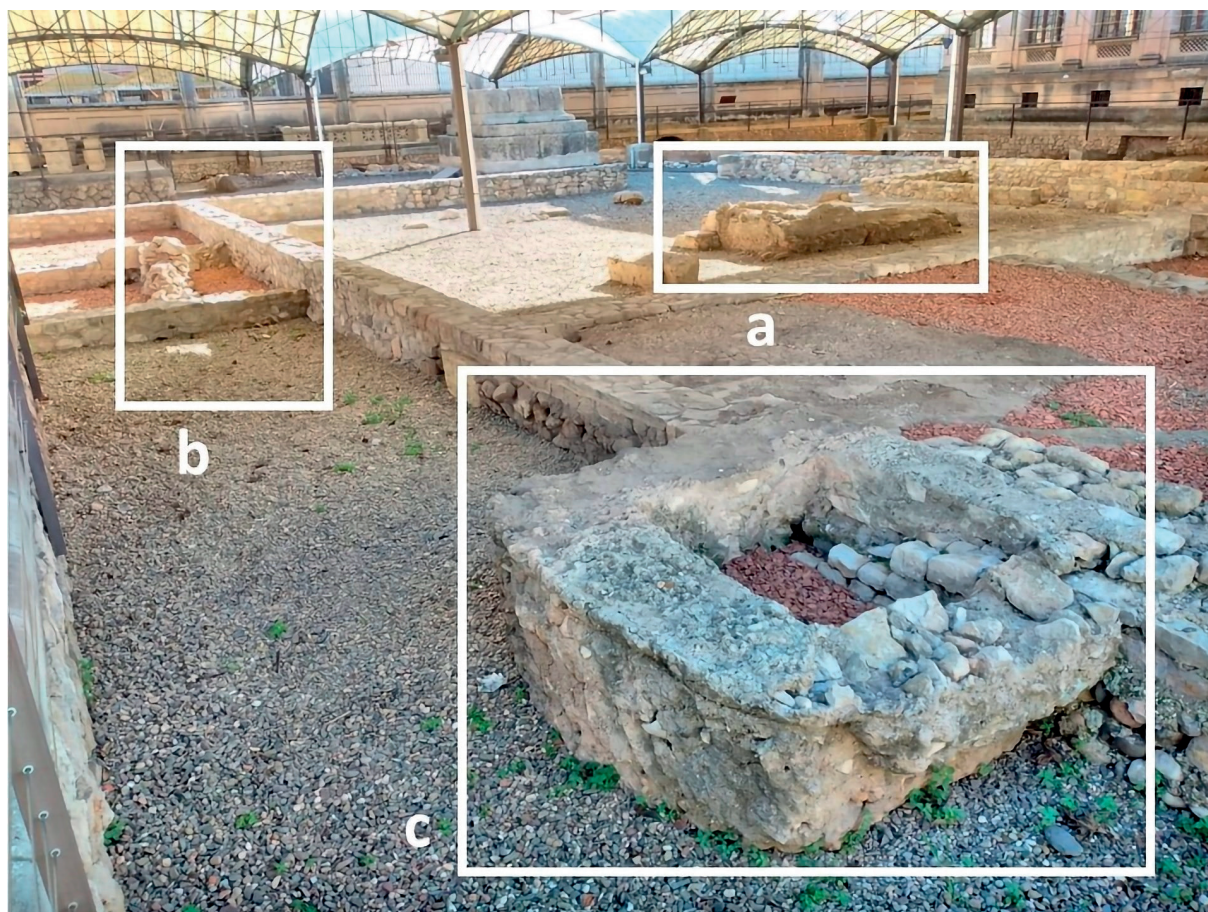

Figura 8. Vista des del lateral oriental de la *Domus*: a) *impluvium*, b) calaix d'escala c) *Natatio* N segons Serra Vilaró (1935). Fotografia Pere Gebellí.

d'això, van construir un únic edifici termal amb sales molt grans.

Els treballs arqueològics realitzats en aquesta àrea semblen indicar que eren dos sectors termals amb circuits retrògrads independents l'un de l'altre i que funcionaven a la vegada.¹¹ L'única raó, força convincent, que justifica la ubicació de dos sectors termals dins d'aquest edifici és que es tracti, no pas d'una *domus* amb banys privats, sinó d'uns banys públics —*balneum meritorium*— (Guillén 1988: 331; Paoli 1990: 295; Barrientos 1994-1995: 267; Fagan 2002: 193) amb diferenciació per sexes dels espais: l'un per als usuaris masculins i l'altre, per als femenins.

Si bé és cert que coneixem altres exemples de vil·les amb més d'un sector termal —les anome-

nades «termes dobles» o «termes múltiples»—, creiem que aquest no és el cas. La Dra. García-Entero, en la seva tesi sobre els *balnea* domèstics, interpreta que el fenomen de les termes dobles no és exclusiu dels banys públics, ja que també n'hi ha, en l'àmbit rural, en *balnea* privats. Aquesta dualitat de sectors termals en l'àmbit privat es justificaria per diferents raons: una diferenciació per sexes, una diferenciació en funció de la categoria social dels banyistes o una diferenciació del *balneum* en funció de l'estació de l'any. Una darrera causa de la multiplicitat de banys podria ser, segons l'autora, que els sectors termals pertanyessin a moments diferents. Seguint García-Entero, el cas del doble complex termal de la *domus* del Francolí s'explicaria per l'ús estacional, a l'estiu o a l'hivern, de cada espai o pel caràcter, quotidià o extraordinari, d'aquest ús¹² (García-Entero 2005: 765-769).

11. A les termes objecte d'estudi hi ha dos *prae-furnium* que alimenten dues cambres hipocàustiques. Això contravé a les recomanacions de Vitruvi, que aconsella que les estances de bany calent d'homes i dones se situïn l'una al costat de l'altra perquè puguin ser alimentades pel mateix *prae-furnium* i s'estalviï així material de combustió i mà d'obra (Malissard 2001: 112 -113).

12. El fet que hi hagi dos sectors termals, l'occidental — el més gran— i l'oriental, podria fer sospitar que el primer era utilitzat en ocasions especials —per exemple, per rebre

Hi ha diversitat d'opinions sobre l'ús dels banys públics en època antiga. Així, alguns estudiosos són del parer que els banys mixtos no existien en època republicana, però sí en època alt-imperial, i que es van tornar a prohibir en època d'Adrià (García-Entero 2005: 765, nota 355). Per evitar els problemes derivats de la compartició d'espais entre homes i dones, en època de l'emperador Adrià es va estipular que els banys d'ús públic es diferenciessin per sexes. Entre el 118 i el 138 dC va ser vigent el decret d'Adrià pel qual era obligat que hi hagués banys masculins i banys femenins o, en cas que això no fos possible, que se'n separés l'ús per franges horàries. A aquesta darrera opció es va acollir el districte miner de *Vipasca* (Aljustrel, Portugal). Així, d'entre les funcions que es van encarregar al *conductor* o encarregat dels *balnea* d'aquell municipi miner, destacava la d'encendre les calderes des de la primera hora del dia i fins a la setena, per a les dones, i des de la vuitena i fins a la dotzena, per als homes (Carcopino 2001: 321). Les dones pagaven un *as* per utilitzar aquest servei, mentre que els homes només pagaven la meitat (García-Entero 2019: 242).

Les mesures d'Adrià no van tenir l'èxit que calia esperar, de manera que, posteriorment, Marc Aureli es va haver de pronunciar sobre la mateixa qüestió. Més tard, Elagàbal va derogar les lleis, però Alexandre Sever les va restablir. El Concili de *Laodicea* del 320 dC va liquidar la problemàtica sobre l'ús dels banys públics prohibint l'entrada de les dones a les termes (Malissard 2001: 113). Per tot plegat, en vista de la problemàtica que suscitava l'ús comú, d'homes i dones, dels banys públics, moltes termes van establir dos sectors diferenciats, des de les termes de Caracalla, a Roma, fins a les més modestes del carrer Sant Miquel de Tarragona (Macias 2004).

No hem de veure la ubicació de banys públics en zones suburbials de la ciutat com un fet excepcional¹³ (García-Entero 2019: 243). També

clientela o amics— i el segon, de manera quotidiana pels mateixos propietaris de la *domus*. També es podria donar el cas que l'occidental fos usat pels propietaris de la *domus* i l'oriental, pels treballadors, o fins i tot que s'oferís un dels banys, en règim d'hospitalitat, als viatgers que passaven per davant de la *domus*. La qüestió de l'hospitalitat es pot seguir a Chevalier (1988: 77-78). Trobem més factible la hipòtesi que fossin uns banys públics, però resulta interessant mostrar aquestes altres possibles interpretacions.

13. Considerem molt raonat i premonitori el plantejament que ja va fer J.M. Macias. Aquest investigador es va estranyar de l'existència d'uns banys no associats a cap *domus*, i va plantejar que potser eren uns banys públics al servei dels viatgers que entraven a la ciutat de Tarraco a través d'una via perifèrica important (Macias 2009: 555 nota 12; Ciurana i Macias 2010: 325). De fet, la *domus*, en un primer moment, sí que devia existir, però amb el temps

s'ha documentat a *Baelo Claudia* (Bernal *et al.* 2013) i a *Barcino* (Miró i Puig 2000; Miró 2014). En aquesta darrera es van poder documentar dos edificis termals, a banda i banda de la porta de Mar: les termes orientals, presumiblement per a dones, i les occidentals, per a homes (Miró 2014: 881). Molt més imponent resultava l'edifici termal de Pompeia, just a l'entrada a la ciutat per Porta Marina (Pesando i Guidobaldi 2006). Al suburbi sud-occidental de Tarraco s'han documentat un seguit de banys privats d'època tardana, no gaire lluny de la necròpolis paleocristiana, cosa que demostraria la potencialitat hídrica del subsòl en aquesta zona (Adserias *et al.* 2002: 56-65; Macias 2009: 541-567).

La localització d'aquests banys privats *extra moenia* provaria que en aquest espai hi havia una elevada potencialitat d'usuaris,¹⁴ tant residents de la zona com gent de pas. Sobretot, perquè era a tocar de l'anomenada «via del Francolí», un brançal secundari de la Via Augusta que devia connectar amb l'accés al port i també amb l'anomenat «Portal de Lleida» (López 2004: 229). El lloc que avui coneixem com a «*domus suburbana*» seria doncs un punt de descans dels viatgers que, provinents de *Dertosa*, s'hi aturaven¹⁵ en veure's amb la necessitat de descansar abans d'arribar a la ciutat. Una de les principals preocupacions dels viatgers, en acabar l'etapa diària, devia ser prendre un bany per treure's la pols del camí, menjar i descansar.¹⁶

Hem de suposar que els *suburbia* de Tarraco, i els d'altres ciutats, tenien elevats graus de desenvolupament, densitat i ocupació, que devien ser directament proporcionals a la capacitat administrativa i socioeconòmica de cada nucli urbà —no devia ser el mateix l'àrea suburbial de Bar-

va ser remodelada i va passar a ser un lloc d'hostatgeria equipat amb unes termes d'ús públic —*balnea meritoria*.

14. En aquest sentit, també podem parlar de la descoberta, en una intervenció realitzada al parc de la ciutat el 1992, d'un edifici de planta rectangular compartimentat en cambres i situat a només 200 metres de la *domus suburbana* de la necròpolis paleocristiana. En l'edifici es detecten una fase inicial d'època augustiana, una remodelació cap a finals de l'època julioclaudia o principis de l'època flàvia, i l'abandonament definitiu durant la primera meitat del segle II dC. Segons els excavadors, podria tractar-se de part d'una extensa vil·la suburbana o bé d'un allotjament de visitants (Remolà i Calderón 1992: 8, 28-30; Remolà i Macias 1994: 382).

15. Hem de tenir en compte que les termes públiques de Tarraco —intramurs— del carrer Sant Miquel de Tarragona encara no estaven en funcionament, ja que es van construir entre finals del segle II i la primera meitat del segle III dC (Macias 2004: 155).

16. Luci Apuleu, en la seva *Metamorfosis* (I, 24), afirma: «Un cop dipositades les meves coses a l'habitació, em vaig posar en marxa per anar al bany» (Chevalier 1988: 66).

cino que la de *Tarraco*, per raons evidents. En el cas de *Tarraco*, gràcies al seguit d'actuacions que s'han dut a terme des de la dècada dels noranta del segle passat, s'ha pogut constatar una densa xarxa periurbana (Macias *et al.* 2007). El desenvolupament de les àrees suburbanes es va iniciar en època alt-imperial i va arribar al màxim nivell d'ocupació i desenvolupament al segle II dC. Això no va succeir només a *Tarraco*, sinó a tota la Hispània (Romero 2017: 710-711).

Una possible reforma?

Una visió de conjunt de les restes arquitectòniques conservades permet advertir que els dos sectors termals disposaven de la seva pròpia *natio* o piscina d'aigua freda, i que, per raons d'espai, una piscina, la del sector més occidental, es va haver de construir en una de les estances de l'edifici identificat com a *domus*¹⁷ —el que Serra Vilaró anomena «sector G» i Remolà, «sector 7». A més, una petita banyera d'aigua freda es va bastir, adossant-la a l'estructura preexistent, a

l'extrem oriental de la *domus* —l'anomenat «sector 23» per Remolà i «sector N» per Serra Vilaró. També es van bastir unes estructures per encabir-hi el que Remolà interpreta com a dues banyeres: sectors H i I de Serra Vilaró i sectors 15 i 16 de Remolà. Com que l'espai disponible era limitat, es va optar per envair part de la via pública, de manera que, en aquell punt, la via s'estreny fins a 2,70 m. El fenomen de la privatització dels espais viaris públics va ser molt freqüent als segles III i IV dC, tot i que ja es va iniciar en època alt-imperial (García-Entero 2007-2008: 263). Hem de suposar que aquesta ocupació no la feia unilateralment la persona interessada, sinó que rebia el consentiment de les autoritats corresponents: una concessió administrativa, la *locatio-conductio*, que es concedia un cop se satisfia la corresponent taxa o *vectigalia* (Ponte 2010: 80-81).¹⁸ Cal destacar que els nuclis on més s'ha documentat l'ocupació de l'espai públic són *Barcino* i *Emerita Augusta*. A *Barcino*, la majoria dels casos corresponen a ocupacions del segle IV dC, si bé també n'hi ha al segle II (Miró 2011: 13 nota 20; 71-72).

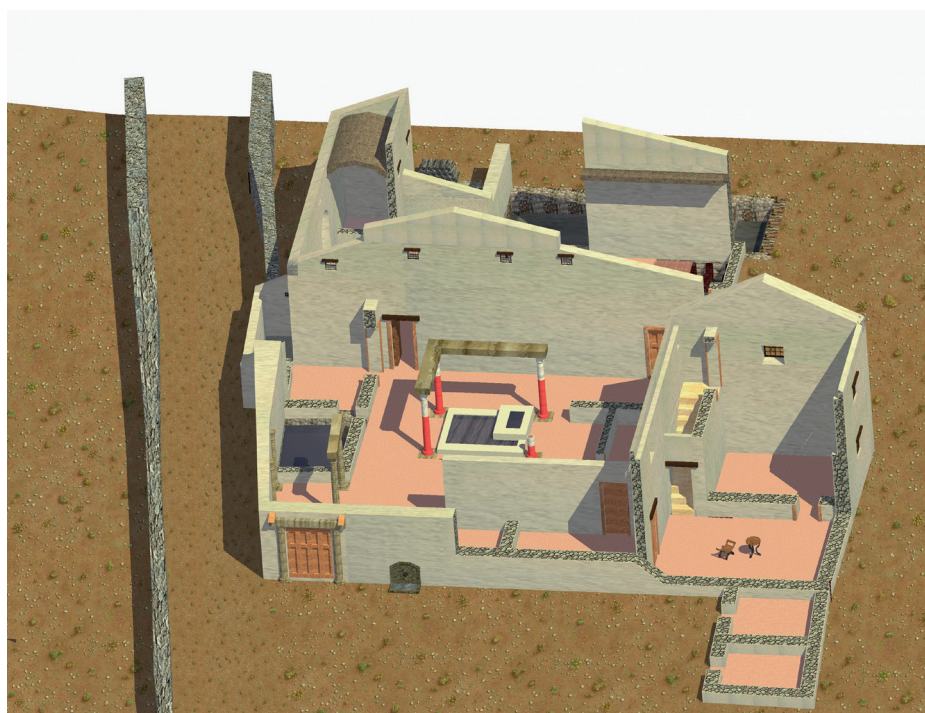

Figura 9. Restitució tridimensional de la *Domus suburbana*. A la dreta es pot observar el calaix d'escala que connectaria amb un pis superior (Dibuix, Pere Gebellí).

17. Afegirem que aquesta estructura és interpretada per Dolores del Amo com a dipòsit (Del Amo 1979: 30).

18. Sobre aquest aspecte, l'*Edictum perpetuum praetoris urbani*, III. *De locis et itineribus publicis*. I el capítol XIX de la *Lex Irnitana* estipulen que era potestat dels edils la supervisió, la neteja i la conservació dels carrers. Hem d'entendre que les vies públiques suburbanes també estaven sota el seu control (Mar *et al.* 2015: 24 i ss). També es tenen referències expressives del control de les vies públiques a *Lex Iulia Municipalis* i a *Lex Coloniae Genetivae Iuliae* (Ponte 2005: 730-738).

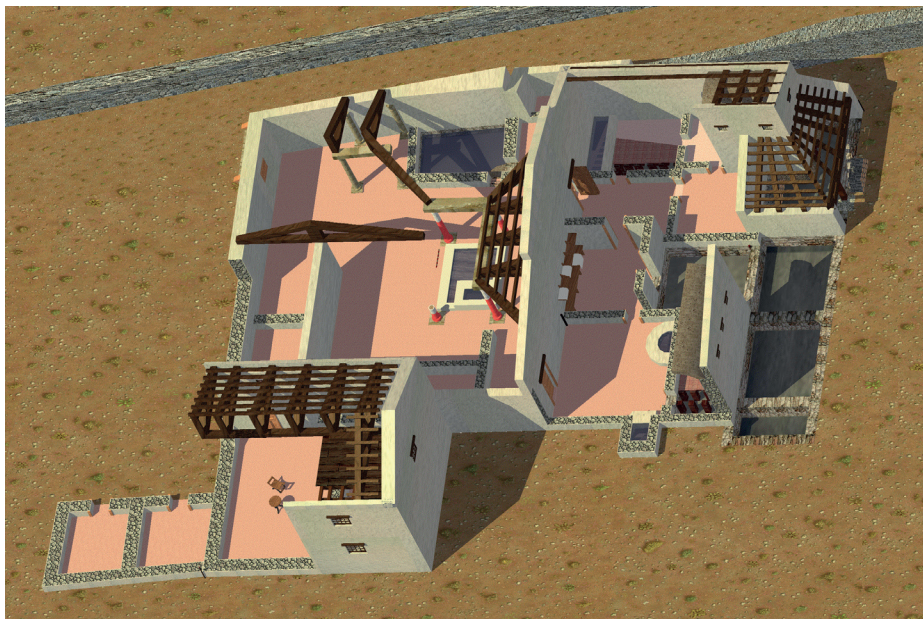

Figura 10. Restitució tridimensional de l'anomenada *Domus suburbana*. Visió des d'un altre angle amb els sectors termals oriental i occidental. Es pot veure l'atri amb la proposta de restitució de part de l'estructura de fusta que el cobriria i de l'*impluvium*. (Dibuix, Pere Gebellí).

Remolà sembla deduir que les termes van ser construïdes, o profundament reformades, aprofitant una configuració arquitectònica preexistent (Remolà 1996), però no fa més precisions sobre el particular. Aquest plantejament convida a pensar que es tracta d'una primera fase de la *domus* després de la qual es devien construir els sectors termals.¹⁹

Assaig de cronologia

Si bé no disposem d'estratigrafies completes i resulta impossible sostenir una cronologia fiable

19. La identificació de l'*impluvium* i de l'atri de l'edifici reforça aquesta hipòtesi. Ara bé, hem de ser prudents a l'hora de relacionar l'estructura més petita amb una fase inicial de la *domus*, d'una banda, i l'estructura més gran amb l'edifici termal, de l'altra. No tenim dades estratigràfiques per fer cap valoració conclouent, i potser el que nosaltres entenem com a ampliació de l'*impluvium* correspon a la fase inicial, en pertànyer el dipòsit més petit a una estructura prèvia sense cap relació constructiva amb la *domus* —les reduïdes dimensions del primer dipòsit fan difícil atribuir-lo a un *impluvium*. Pel que fa a l'ampliació dels *impluvia* a les *domus* romanes, és interessant la teoria que sosté que l'ampliació de les xarxes d'abastament d'aigua va fer que determinats habitatges deixessin de necessitar els *cumpluvium* per aprovisionar-se d'aigua i que passessin a ampliar els *impluvium* per donar més lluminositat als atris (Fernández 2001: 697). De fet, això és el que sembla que va succeir a la *domus suburbana* del Francolí. Tot i que no s'hi ha pogut detectar l'aprovisionament de les aigües, hem de suposar que era prou important per garantir-ne el subministrament als banys.

a partir dels materials latericis utilitzats en les estructures termals (Fernández *et al.* 2004: 171), creiem que es pot intuir una evolució cronològica del sector conegut com a «*domus suburbana*».

Les investigacions dutes a terme en diferents jaciments indiquen que moltes vil·les van acollir els sectors termals un cop ja havien estat construïdes, aprofitant espais secundaris o en desús, especialment els passadissos dels peristils de les *domus*, i també jardins o patis interiors (García-Entero 2007-2008: 251-254; Romero 2020: 260). Potser aquest seria el cas de la *domus suburbana* de la necròpolis paleocristiana del Francolí: una primera *domus* amb un jardí o *viridarium* (Darembert i Saglio 1877: 934) al nord de les zones d'habitació (fig. 11, 1). Tenim indicis de la seva cronologia gràcies als sondejos realitzats per Remolà al límit més septentrional de la *domus*, a tocar del mur de la via romana —que aquest autor anomena «àmbit 13». En aquell sector es va documentar un nivell de regularització del terreny associat al mur de tancament de la *domus*. La datació de l'estructura sembla del darrer quart del segle I o primera meitat del segle II de la nostra era, 75-125 dC (Remolà 1996: 18 i 47).

Posteriorment s'hi van construir dos sectors termals diferenciats, que Remolà designa «termes occidentals» —disposades sobre un eix longitudinal— i «termes orientals» —més compactes i inscrites en un rectangle de 37,5 m² (Remolà 1996: 47-48). En la construcció de les subestructures de les termes s'hauria rebaixat el subsòl del *viridarium*

i s'hauria extret qualsevol evidència d'estructures anteriors —com ara les fonamentacions d'un hipotètic peristil. En aquesta nova fase, la *domus* hauria canviat de funció i se n'haurien reestructurat tots els espais per adaptar-los als nous usos.

Tenim indicis cronològics d'aquesta segona fase —que probablement va comportar la construcció del sector termal— en l'excavació que va dur a terme J.A. Remolà en un sector que, afortunadament, Serra Vilaró va deixar per excavar.²⁰ La seqüència estratigràfica documentada per Remolà deixa entreveure una datació dels murs del 125-175 dC.²¹ Un altre indicador cronològic ens el proporciona Dolores del Amo en l'estudi sobre la necròpolis paleocristiana. Segons aquesta investigadora, una inscripció localitzada al solar de la *natatio N* (Serra Vilaró 1935: 21, 62) revelaria una cronologia de la segona meitat del segle II dC (Del Amo 1979: 30-31).²² Més endavant, la mateixa autora data la vil·la entre mitjan segle II i la primera meitat del segle III dC (Del Amo 1979: 254).

La construcció dels banys termals va implicar, forçosament, el rebaix del subsòl per bastir-hi les subestructures necessàries —cambres hipocàustiques, *praefurnium*, etc.—, i, atès que aquests sectors ja van ser excavats als anys trenta del segle passat, resulta difícil imaginar que se'n conservi cap indici estratigràfic clar que permeti datar el moment en què es van construir.²³ En canvi, sí que hi ha indicis estratigràfics d'una transformació posterior, la corresponent a la fase IV, que es pot establir entre el 325 i el 425 dC (Remolà 1996: 49).²⁴

Paral·lelament a la construcció dels banys termals, es van ampliar les estructures de l'edifici,

potser per a zona d'hostatgeria:²⁵ a l'est de la *domus* hi ha una estructura quadrangular dividida en dos àmbits —àmbits *T* i *U* del plànol que en va fer Serra Vilaró en les campanyes que hi va dur a terme entre el 1930 i el 1933 (Serra Vilaró 1935)— i no representada a la il·lustració de V. García-Entero. La restauració dels anys noranta del segle passat impedeix veure si s'adossa a la fase inicial de la *domus* o si és del mateix moment constructiu. Això no obstant, la nova planimetria, aixecada amb motiu de la intervenció realitzada el 1993, permet deduir que els murs s'adossen al mur de tancament oriental de la *domus* originària. Sí que es pot dir que a l'interior s'hi observa un muret paral·lel que delimita un calaix d'escala —àmbit 30 de la memòria de Josep Anton Remolà—, cosa que indica l'existència d'almenys un pis superior (fig. 8, b). Més al sud d'aquesta estructura, Serra Vilaró en va excavar una altra de rectangular dividida en dos àmbits més, orientats en la mateixa direcció que els àmbits anteriorment descrits —àmbits *X* i *Y* de la memòria de Serra Vilaró i àmbits 32 i 33, segons Remolà. Avui, aquests àmbits no són visibles, ja que es van tapar en la nova museïtzació del recinte arqueològic,²⁶ creiem que de manera totalment injustificada.

Aquesta ampliació a què ens referim, com ja hem dit, podria correspondre's a la segona fase constructiva, que hauria comportat una utilització d'aquell espai com a zona de descans o pernотació per a hostes (fig. 9, 10 i 11, 2). No sembla apropiat referir-se a aquest indret com a *mansio* en sentit estricte, ja que les *mansio* solien localitzar-se en el recorregut viari i eren de gestió estatal. Potser som davant d'una *tabernae* o d'una *caupona*.²⁷

20. La zona excavada era la que Serra Vilaró anomenava «sector *P*» i que Remolà, en la seva memòria, anomena «sectors 24 i 25».

21. Val a dir que Remolà no diferencia dues fases constructives de la *domus*. El nostre plantejament és purament hipotètic: la seva veracitat queda en espera de possibles noves intervencions.

22. Inscripció núm. 63, plànol núm. 64, inventari 2464. Datada entre el 80 i el 150 dC (Del Amo 1979: 30). Agraïm a la Dra. María Dolores del Amo i a Montse Perramón (Documentació MNAT) la informació que ens han proporcionat sobre aquesta peça. En concret, es tracta de la peça *RIT* 378 / *CIL* II, 14 1298, una placa de pedra de llisós que enllosava el fons de la banyera *N* amb la inscripció T.GEMINIO-PHILIPPO / EX CONVENTV BRACARo / GEMINIA PATERNA / NEPTIS FECIT.

23. Tot i que sí que sembla que hi ha indicis clars d'una renovació estructural. Així, es va poder observar que un dels murs que separaven els àmbits 20 i 18 va ser tallat per encabir-hi el forn del *praefurnium* (Remolà 1996: 48).

24. Alguns han suggerit, d'acord amb aquesta cronologia, una datació tardana dels dos conjunts termals (Adserias *et al.* 2002: 63). Nosaltres som del parer que aquesta fase IV marca el moment en què les termes deixen de funcionar com a tals.

25. No era infreqüent que els llocs de parada i descans disposessin d'instal·lacions termals perquè els viatgers poguessin utilitzar-les, tot i que no se'n coneixen que disposessin de dos sectors diferenciats per sexes. A tall d'exemple, podem esmentar el cas d'un petit conjunt termal documentat en una *mansio* al camí de Panissars (la Jonquera) (Vivó *et al.* 2006: 107-109). El cas que ens ocupa no seria exactament el mateix, ja que la *domus* devia estar emplaçada a l'entrada de la ciutat. Intervencions arqueològiques i investigacions recents han permès conèixer noves dades, com ara que era freqüent que molts equipaments termals públics disposessin de petits restaurants on els usuaris podien menjar (García-Entero 2019: 247). També hi ha casos de banys públics equipats amb instal·lacions per hostatjar clients, per bé que mai a prop de temples (Chevalier 1988: 69).

26. El cobriment d'aquests elements és absolutament injustificable, no només perquè amaguen restes antigues, sinó també perquè tenen continuïtat amb el conjunt actualment exposat i interpretat com a *domus suburbana*.

27. En molts casos, resulta complicat saber si som davant d'una *mansio*, una *mutatio*, un *hospitium*, un *stabile*, una *statio* o de qualsevol altre tipus d'establiment privat (Chevalier 1988: 67-68; Remolà i Macias 1994: 382; Arasa 2008), sobretot perquè no es tenen evidències de tipus epigràfic.

Figura 11. Evolució hipotètica de les restes conegudes com a *domus suburbana* de la Necròpolis paleocristiana del Francolí: a una primera fase d'una *domus* amb un ampli jardí (1), la succeiria un establiment equipat amb banys termals —*balnea meritoria*— (2).

Cloenda

La *domus suburbana* de la necròpolis paleocristiana del Francolí amaga encara avui un seguit d'incògnites pel que fa a la data de la construcció inicial, l'evolució i els usos. Aquest treball ha estat un intent d'obrir una línia de debat respecte a la seva funcionalitat, usos i cronologia. També ha estat un intent de fer valer aquest espai, que està integrat en el conjunt museístic de la necròpolis paleocristiana i que queda relegat a un segon ordre, gairebé només apreciat per la zona d'enterraments. Són necessàries un seguit d'actuacions que vagin encaminades a determinar la cronologia d'aquest conjunt arqueològic, així com una revisió dels materials de les intervencions que hi va dur a terme Serra Vilaró als anys trenta del segle passat. María Dolores del Amo va haver d'esperar deu anys perquè es publicuessin els seus treballs: el text va ser publicat l'any 1979; les il·lustracions, el 1981, i l'extensa i acurada planimetria, el 1989. La publicació dels materials, malauradament, mai va veure la llum.

Pere Gebellí Borràs

Arqueòleg
(Guia informador MNAT)
C/ Jaume I, 4, 7è 1a
43005. Tarragona
peregebelli@gmail.com

Data de recepció: 21/02/2022
Data d'acceptació: 18/04/2022

Bibliografia

- ADSERIAS, M., FERRER, C., GARCÍA, M., OTIÑA, P. (2002). Els balnea tardoantics del sector sud-occidental de Tarraco. A: REMOLÀ, J. A, RUIZ DE ARBUJO, J. L'aigua a la colònia Tarraco. *Empúries*, 53: 29-65
- ARASA, F. (2008). La mansio Ildum de la vía Augusta (Vilanova d'Alcolea, Castellón). *El Nuevo Miliario*, 5. *Boletín sobre Vías Romanas, Historia de los Caminos y Otros Temas de Geografía Histórica*. Cyan. Madrid: 6-10.
- BARRIENTOS, T. (1994-1995). Baños romanos en Mérida, estudio preliminar. *Mérida Excavaciones Arqueológicas*, 1. Consorcio Ciudad Monumental Histórico - Artística y Arqueológica de Mérida. Mérida: 259-284.
- BERNAL, D., ARÉVALO, A., MUÑOZ, A., EXPÓSITO, J. A., DÍAZ RODRÍGUEZ, J. J., LAGÓSTENA, J., VARGAS, J. M., LARA, M., MORENO, E., SÁEZ, A. M., BUSTAMANTE, M. (2013). *Las termas y el Suburbium marítimo de Baelo Claudia. Avance de un reciente descubrimiento*. Universidad de Huelva. Huelva: 115-152.
- CARCOPINO, J. (2011). *La vida cotidiana en Roma en el apogeo del Imperio*. Temas de Hoy. Madrid.
- CASAS, J. M., CASTANYER, P., NOLLA, J. M., TREMOLEDA, J. (1995). *El món rural d'època romana a Catalunya (l'exemple del nord-est)*. Sèrie Monogràfica, 15. Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona. Girona.

- CHEVALIER, R. (1988). *Voyages et déplacements dans l'empire romain*. Armand Colin. París.
- CIURANA, J., MACIAS, J. M. (2010). La ciudad extensa: usos y paisajes urbanos de Tarraco. A: VAQUERIZO, D. (ed.). *Las áreas suburbanas en la ciudad histórica. Topografía, usos, función*. Monografías de Arqueología Cordobesa, 18. Córdoba: 309-334.
- DAREMBERG, CH., SAGLIO, E. (1877). *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les textes et les monuments*, V. Librairie Hachette. París.
- DEL AMO, D. (1979). *Estudio crítico de la Necrópolis Paleocristiana de Tarragona*. Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV.
- DEL AMO, D. (1981). *Estudio crítico de la Necrópolis Paleocristiana de Tarragona. Ilustraciones*. Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV. Tarragona.
- DEL AMO, D. (1989). *Estudio crítico de la Necrópolis Paleocristiana de Tarragona. Planos*. Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV. Tarragona.
- DÍAZ, M., REMOLÀ, J. A. (2008). *Memòria de la intervenció arqueològica a la necròpolis paleocristiana de Tarragona. Edifici Serveis Centrals (Tarragona, Tarragonès)*. Mecanoscrit memòria d'intervenció arqueològica dipositat a la Direcció General de Patrimoni Cultural. Generalitat de Catalunya, Tarragona.
- FAGAN, G. G. (2002). *Bathing in Public in the Roman World*. Michigan Publishing, University of Michigan Press. East Lansing.
- FERNÁNDEZ, P. A. (2001). La casa de atrio en la España romana. A: HERNÁNDEZ, L., SAGREDO, L., SOLANA, J. M. (eds.). *Congreso Internacional de Historia Antigua. La península Ibérica hace 2.000 años*. Universidad de Valladolid. Valladolid: 681-698.
- FERNÁNDEZ, C., GARCÍA-ENTERO, V., MORILLO, A., ZARZALEJOS, M. (2004). Proyecto Termas Romanas en Hispania. Balance de una década de investigación (1993-2003). *CuPAUAM*, 30. Madrid: 167-185.
- GARCÍA-ENTERO, V. (2001). *Los balnea de las villae hispanorromanas. Provincia Tarraconense*, Monografías de Arquitectura Romana, 5. Madrid.
- GARCÍA-ENTERO, V. (2005). *Los balnea domésticos: ámbito rural y urbano en la Hispania romana*. Anejos del Archivo Español de Arqueología, XXXVII. Madrid.
- GARCÍA-ENTERO, V. (2007-2008). El ocio en el ámbito doméstico de la arquitectura hispanorromana: las termas. *Anales de Prehistoria y Arqueología*, 23-24. Murcia: 253-272.
- GARCÍA-ENTERO, V. (2019). Termas públicas y baños privados. A: SÁNCHEZ, E. H., BUSTAMANTE-ÁLVAREZ, M. (eds). *Arqueología Romana en la Península Ibérica*. Ed. Universidad de Granada. Granada: 239-254.
- GEBELLÍ, P. (2007). *El Roquís (Reus, Baix Camp). Una bòbila romana a l'ager de Tàrraco. Poblament rural, producció ceràmica i comerç a les nostres contrades, en època romana*. Associació d'Estudis Reusencs, 124. Reus.
- GUILLÉN, J. (1988). *Urbs Roma. Vida y costumbre de los romanos. La vida privada*. Tom I. Ed. Sígueme. Salamanca.
- LÓPEZ, J. (2006). Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tarraco. El temple septentrional i el complex martirial de Sant Fructuós. *Documenta*, 4. Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Tarragona.
- MALISSARD, A. (2001). *Los romanos y el agua*. Herder Editorial. Barcelona.
- MACIAS, J. M. (2004). Les termes públiques de l'àrea portuària de Tarraco, carrer Sant Miquel de Tarragona. *Documenta*, 2. Tarragona.
- MACIAS, J. M. (2009). L'arquitectura termal a Tarraco i el seu *territorium*: reflexions sense resposta. *Butlletí Arqueològic RSAT V*, 32. Tarragona: 541-567.
- MACIAS, J. M., FIZ, I., PIÑOL, LL., MIRÓ, M. T., GUILLART, J. (2007). Planimetria arqueològica de Tarraco. *Documenta*, 5. Tarragona.
- MAR, R., RUIZ DE ARBULO, J., GRIS, F., VIVÓ, D., BELTRÁN, J. A. (2015). Tarraco. Arquitectura y urbanismo de una capital provincial romana, vol. II. La ciudad imperial. *Documents d'Arqueologia Clàssica*, 6. Tarragona.
- MIRÓ, C. (2011). Els *balnea* de les *Domus* de *Barcino*. *QUARHIS*, època II, 7. Barcelona: 68-83.
- MIRÓ, C. (2014). Las termas marítimas de la colònia *Barcino*. A: ÁLVAREZ, J. M., NOGALES, T., RODÀ, I. (eds.). *XVIII Congreso Internacional de Arqueología Clásica. Centro y periferia en el mundo clásico (I)*. Museo Nacional de Arte Romano. Mérida: 879-882.

- MIRÓ, C., PUIG, F. (2000). Edificios termalea públicos y privados en Barcino. A: FERNÁNDEZ OCHOA, C., GARCÍA-ENTERO, V. (eds.). *Termas romanas en el Occidente del Imperio. Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón*, 5. VTP Editorial. Gijón: 171-178.
- ORTUETA, E. DE (2019). El museo de la necrópolis de Tarragona: reparació i solucions constructives en la postguerra. A: HUERTA, S., GIL, I. J. (coord.). *Actas del Undécimo Congreso Nacional de Historia de la Construcción*, Soria, 9-12 octubre, vol. 2. Instituto Juan de Herrera. Soria: 827-836.
- PAOLI, U. E. (1990). *Urbs. La vida en la Antigua Roma*. Ed. Iberia. Barcelona.
- PESANDO, F., GUIDOBALDI, M. P. (2006). *Pompei, Oplontis, Ercolano, Stabiae*. Guide Archeologiche Laterza. Roma-Bari.
- REMOLÀ, J. A. (1996). *Memòria de la intervenció arqueològica desenvolupada a la necròpolis paleocristiana de Tarragona (Tarragonès), 13 d'octubre de 1993-31 de març de 1994*. Memòria entregada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya. Barcelona. Mem. núm. 1729 (inèdita).
- REMOLÀ, J. A., CALDERÓN, P. (1992). *Memòria de la intervenció arqueològica duta a terme a l'edifici romà del Parc de la Ciutat (Quintà de Sant Rafael), Tarragona*. Memòria entregada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya. Barcelona. Mem. núm. 6952 (inèdita).
- REMOLÀ, J. A., MACIAS, J. M. (1994). L'edifici romà del Parc del Quintà de Sant Rafael (Parc de la Ciutat) Tarragona. *Butlletí Arqueològic*, 15. Tarragona: 375-390.
- REMOLÀ, J. A., ROIG, J. F. (2014). *Memòria de la intervenció arqueològica a la necròpolis paleocristiana de Tarragona (Tarragona, Tarragonès). 14-28 de febrer de 2013*. Mecanoscrit memòria d'intervenció arqueològica dipositat a la Direcció General de Patrimoni Cultural, Generalitat de Catalunya. Tarragona.
- ROMERO, D. (2017). Las áreas suburbanas hispanas en el siglo II d.C. Una lectura sincrónica. *Op-pidum-Civitas-Urbs*. Barcelona: 709-722.
- ROMERO, D. (2020). Consideraciones sobre la arquitectura doméstica urbana de Hispania en el siglo II d.C. *SPAL* 29.1. Sevilla: 243-270.
- PONTE, V. (2005). La búsqueda de la seguridad y el orden en las calles de Roma. *Anuario da Faculdade de Dereito da Universidade da Coruña*, 9. A Coruña: 723-738.
- PONTE, V. (2010). Régimen jurídico de las vías romanas. Fundación de la Ingeniería Técnica de Obras Públicas (eds.). *Congreso de las Obras Públicas Romanas. Las técnicas y las construcciones en la ingeniería romana*. Colegio de Ingenieros de Madrid. Córdoba: 75-118.
- SERRA VILARÓ, J. (1928). *Excavaciones en la Necrópolis Romano-Cristiana de Tarragona*. Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades. Madrid: 93.
- SERRA VILARÓ, J. (1929). *Excavaciones en la Necrópolis Romano-Cristiana de Tarragona*. Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades. Madrid: 104.
- SERRA VILARÓ, J. (1930). *Excavaciones en la Necrópolis Romano-Cristiana de Tarragona*. Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades. Madrid: 111.
- SERRA VILARÓ, J. (1931). Baptisteri romà de Tarragona. *Analecta Sacra Tarraconensia*, 7: 351-356.
- SERRA VILARÓ, J. (1932). *Excavaciones en Tarragona*. Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades. Madrid: 116.
- SERRA VILARÓ, J. (1935). *Excavaciones en la Necrópolis Romano-Cristiana de Tarragona*. Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades. Madrid: 133.
- SERRA VILARÓ, J. (1936). *Fructuós, Auguri i Eulogi, màrtirs sants de Tarragona*. Tallers Tipogràfics Suc. de Torres & Virgili. Tarragona: 287.
- SERRA VILARÓ, J. (1944). Sepulcros y ataúdes de la Necrópolis de S. Fructuoso (Tarragona). *Ampurias*, VI. Barcelona: 179-207.
- SERRA VILARÓ, J. (1948). *La necrópolis de San Fructuoso*. Arzobispado de Tarragona. Tarragona.
- VIVÓ, D., PALAHÍ, LL., NOLLA, J. M., SUREDA, M. (2006). *Aigua i conjunts termals a les ciutats d'Emporí, Gerunda i Aquae Calidae*. Universitat de Girona. Girona.